

Dr. Szira Tamás

Az ezredvég uralkodó eszméinek hatása a gazdaságpolitikára¹

Edolgozat alapvető kérdésfeltevése: a gazdasági folyamatokat és mozgásformákat kizárólag gazdasági mozgásformák regulálják-e?

Előre kell rögtön bocsátanom, hogy a szerző véleménye szerint az emberi lét egyidejűleg különböző szférákban mozogva valósul meg, megy végbe, a születéstől a halálig. A lét különböző szférái egymással dialektikus összefüggésrendszert alkotnak, szüntelen interakciókban egymással. Ha ez így van, akkor a közgazdaság tudománya sem nézheti a gazdaságot összefüggéseiből kiragadva, absztraktnan, elszigetelten. Törvényszerűségeit nemcsak az idő függvényében kell relativizálnia, hanem a társadalom, a politika stb. mozgásformáival egyidejű kölcsönhatásban. Hatókörét ezektől behatároltan, kölcsönhatások szövevényét tekintetbe véve kell kezelnie, azok érvényességi és mozgásterét olyan rendszernek felfogva, melynek a gazdaság csak egyik alrendszere, bármilyen fontos is egyébként.

A társadalomtudományok feladata, hogy feltárják a társadalmi mozgásformák törvényszerűségeit; diszciplinárisan is – azaz saját tudományáguk keretei között maradván – és interdiszciplinárisan is, azaz mindazokra az összefüggésekre tekintettel, melyek a társadalmi lét komplexitásából, dialektikus kölcsön kapcsolatrendszeréből, interakcióiból adódnak. Mindezt pedig úgy, hogy explicit vagy implicit módon tudomásul veszik a társadalmi mozgásformák történelmi kategória jellegét.

¹ A Berend Iván által vezetett „A társadalmi-gazdasági növekedési pálya feltételrendszere” OTKA/3. sz. kutatás keretében készült tanulmány elméleti vonatkozásokat tárgyaló fejezeteinek rövidített változata.

Úgy tűnik, a fenti követelmények, – a „cross-over” a társadalomtudományok legtöbb diszciplínája illetőleg kutatója számára magától értetődőek. Tapasztalatom szerint –azonban más a helyzet a közgazdaságtudományban, legalábbis hazánkban, – ahol az utóbbi évtizedekben a többi társadalomtudományi ághoz való kapcsolódás elhalványult.

1. Érdekről – értékről – értékrendről

111. A szokásos felosztás szerint a filozófia három ága: az ismeretelmélet (episztemológia), a metafizika (ontológia) és az értékelmélet (axiológia). Jelen tanulmány tárgyához csupán az utóbbi rövid áttekintése tartozik. Főbb tézisek:

Minden érték az elismerés igényével lép elénk, egyfajta viselkedést követel tőlünk; – az érték szubsztanciája a normativitás. A kérdéses mozgásformák megismerése és elemzése az etika tárgya. Pontosabban: az etika az embernek, mint egyénnek értékrendjével, illetőleg annak érvényesülésével foglalkozik. Az embernek, mint társadalmi lénynek értékproblémáival a szociológia, közelebről az attól mind jobban függetlenedő politológia foglalkozik.

112. Az alábbi, általánosságban mozgó megállapítások egyaránt érvényesek az egyéni és a társadalmi – etikai és politológiai – vonatkozásokra:

- Az érték olyan mozgásforma, mely az emberek valamely – kisebb vagy nagyobb – csoportja számára objektív jelentőséggel bír: megvalósítását szükségesnek, olykor elengedhetetlennek vélik-érik.
- A Természet önmagában nem „érték”, se nem „jó”, se nem „rossz”, érték rangjára mozgásformáit az Ember emeli.
- Az értékek hordozói zömmel a javak (és a szolgáltatások). Erre azért fontos rámutatni, mert sokan vélik úgy, hogy a javak megszerzésére irányuló vágy-motívum érdek és nem érték. A fenti felismerés elfogadása azonban világossá te-

szi, hogy az érdek nem külön – alsóbbrendű – kategória, abban is egyfajta sajátos értékrend jut kifejezésre. Más szavakkal: az érdek szublimált formája érték; – a különbség formái, nem tartalmi.

- Az érték hordozói azonban nemcsak javak és szolgáltatások lehetnek, hanem sokféle társadalmi viszonylat is, mint az ember társadalmi léte struktúrájának egyik mozzanata. Tudatosodásuk, artikulációjuk érvényre juttatásuk elengedhetetlen feltétele; – s ez még akkor is igaz, ha e tudatosulás nem valódi, hanem vélt (hamis) értékek köré jegecesedik.
- Örök vita – mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás? – hogy az értékvilág területén az emocionális mozzanatok megelőzik-e a kognitív jellegűeket. Sem a vita eldöntésére, sem annak új érvekkel-szemponatokkal való gazdagítására nem érzem magam hivatottnak. Annyit azonban talán megkockáztathatok, hogy csak e két mozzanat együttesen, együtt járva, – szétválaszthatatlanul összeötvöződve: indivisibiliter ac inseparabiliter – juttathatja érvényre az értéket.
- A szenvedélyek és a belátás konfliktusa is „örökzöld” téma. Meg kell-e zabolázni a szenvedélyeket (pl. Szt. Ágoston és Calvin), igába kell-e fogni (pl. Pascal) vagy éppen szublimálni (pl. Freud); – hogy csak a legjellegzetesebb nézetkülönbségeket említsem.

Az érzelem és értelem konfliktusában, – de az egyes szférákon belül is – fontos mozzanat a „quid pro quo” mérlegelése; – legyen szó akár egyéni, akár társadalmi döntésekről. A „valamit-valamiért” mérlegelése minden döntésünk, magatartásformánk mélyén ott rejlik, hiszen Vörösmartyval szólva – „egész világ nem a mi birtokunk”.

121. Világosan kell látnunk, hogy nem az értékmonizmus, hanem az értékpluralizmus el- és felismerése a helyes álláspont: nem egy meghatározott érték létezik és törekszik hatni, hanem az értékek sokasága. Amiből következik az értékrendszerek konfigurációs lehetőségeinek nagy számossága. Ehhez hozzá kell tenni, hogy még azonos ér-

tékhalmoz elismerése esetén is jelentős lehet a konfigurációk eltérése: attól függően, hogy milyen prioritási viszonyok állnak fenn a különböző, érvényesülésre törő értékek között. A rangsor az értékrendszerek benső, sui generis tulajdonsága, ami rendszerré teszi őket. Más oldalról közelítve: nemcsak különböző értékek együttese adhat eltérő konfigurációt, hanem azonosaké is, ha azon belül más-más értékeket tartunk többre vagy becsülünk kevesebbre. Mint ahogyan a zenében is másként szól a hangok azonos sorrendje, ha más a ritmus.

Továbbá: a sokféle érték között különbséget lehet tenni aszerint, hogy valami önmagában is érték-e, vagy csupán egy más értékhez fűződő viszonya teszi-e azzá. E kritérium szerint különböztethetők meg önértékek és eszközértékek. Rögtön hozzá kell azonban ehhez tennünk azt, hogy ez az osztályozás maga is viszonylagos: valamely érték egy bizonyos konfigurációban önértékként szerepelhet, míg egy másikban eszközérték; – azaz „csupán” lehetővé teszi egy másik (ön)érték érvényesülését.

122. Az értékrend sűrűsödési pontja az emberi élet értelmének fel fogása; – ebből vezethető le az a kritériumrendszer, melynek elemei az értékrendet alkotják, s amelyhez a „sikermutatók” igazodnak. Az, hogy „boldogok” vagyunk és leszünk-e, attól függ, milyen mértékben vagyunk képesek értékrendünket a valósággal való mindennapos küzdelemben érvényre juttatni: lelkiismeretünk elégedettséget érzékel-e s ezt milyen realizált tényekre alapozza. Az elégedettség érzete nem lehet más, csak egyfajta egyenleg: sikerek és kudarcok mérlege.

Az ember szubsztanciája – egyénként is, társadalmi lényként is – a maga sajátos értékrendjének megvalósítására irányuló akarata. Az értékek realizálódása ugyan a cselekvés révén valósul meg, azonban a „jó” vagy a „rossz” oldaláról megítélni mégsem a tényleges, hanem a szándékolt eredmények alapján lehet. A cselekvés három – gyakran infinitezimális időközben, máskor jelentős időkülönbséggel jelentkező – mozzanata: valamely érték(rend) ismerete és átérzése; az értékkel kapcsolatos állásfoglalás, azaz a szoros értelemben vett akarati elhatá-

rozás; végül maga a tett, a realizáció. Ez utóbbi mozzanat azonban akkor és csak akkor valósulhat meg, ha azt elháríthatatlan akadály nem gátolja. Ha ilyen felmerül – legyen az anyagi vagy más természetű – akkor a cselekvés kísérlet marad, azaz célhoz nem ér, vagy az akadályok elháríthatatlan voltának felismerése a kérdéses harmadik mozzanatot legfeljebb gondolatban indítja el; – az tehát a maga valóságában meg nem ragadható. De ugyanígy nem ítélné meg egy érték megvalósulása erkölcsi oldalról akkor sem, ha nincsenek alternatívák, a cselekvés kényszerpályán mozog.

Az erkölcsi élet folyamata erről az oldalról nézve állandó összehasonlítás: a konkrétan felmerülő döntési alternatívák összevetése az értékrenddel.

A lelkiismeret nem egyszerűen az értékrend tudata, hanem azt személyes vonatkozásba hozva, normativitást, kötelességtudatot közvetít. E tudat formálásában a nevelés és a megszokás közvetítő szerepe is megragadható; – de ezekből csak annyi rögzül, amennyit az értékrendet formáló tényezők a „memóriába kódolni” engednek.

A lelkiismeret fenti felfogása egyúttal immanensen az akarat szabadságát is elismeri. Ha nem az egyetemes okság kivételt nem ismerő mozgásformái az uralkodók, akkor mindenki maga felelős értékrendjéért és annak normatív megvalósulásáért: tetteiért (Pontosabban: szándékaiért; mivel a konkrét körülmények megvalósításuk elé áthághatatlan akadályt képezhetnek, vis maior-ként). Ez alól végső soron nem ment fel semmiféle tekintélyre való hivatkozás és/vagy hagyatkozás. Az ember mindig tesz valamit, nem történések, „sodródások” alanya. Szándékait a maga sajátos értékrend-konfigurációja alakítja, a valósággal szembesülve. A mérlegelésnek, hogy a szándékból tett lesz-e, fontos tényezője az egyéni és kollektív tapasztalat; – ez utóbbit közvetíti a nevelés-képzés, illetőleg a szokásrend „vérükké válása”. Mindezeket nemcsak az etika filozófiai tanítása, de lélektani megfigyelések is igazolják.

123. Az értékrendben az egyéni, különös és általános mozzanatok sajátos ötvözte ölt testet: amiből következik, hogy olyan mozzanatok is jelen vannak és hatnak, melyek történelmi kategóriaként jellemezhetőek.

124. A tapasztalat szerepe nyilván a szándék megvalósíthatatlanságának be- és átlátásában van (Igaz, ehhez G.B. Shaw hozzáteszi, hogy a megvalósulás is okozhat csalódást, az is része a tapasztalatnak – idézi Hirschman). A megismert kockázat és a meg nem ismert, a bizonytalanság is fontos szerepet kap az értékrend belső szerkezetének formálásában, mint ahogyan a kielégülés (saturatio) mértéke is.

A tapasztalat átstrukturálja az értékrendet, a hagyományos, a megszokott meghaladására készlet; – persze megőrizve a bevált elemeket, viszonylat- (al)rendszereket.

A tapasztalat szerepét azonban elbizonytalanítja, leértékeli az információhiány (V.ö. példázat a „fogoly dilemmájáról”).

125. Az egyéni és a kollektív értékrend dialektikus kölcsönkapcsolat illetőleg kölcsönhatásrendszere vitathatatlan. Mégis világosan láthatjuk a két szféra elkülönülését, ha – a teljesség igénye nélkül – felsorolunk néhány olyan „erényt”, mely az egyik vagy a másik értékrend vitális eleme. Ennek alapján válik prima vista (első rátekintésre) nyilvánvalóvá, miért foglalkozik az előbbivel illetőleg az utóbbival más tudományág: az etika, illetőleg a szociológia, politológia.

Egyéni erények közé sorolható például az önuralom, a mérséklet, a mértékletesség, a szeretet, a következetesség, a becsület és tisztelet mások iránt, az őszinteség, a mások helyzetének átérzése (empátia) stb. A társadalmi-politikai erények közé olyanok sorolhatók, mint a szabadság tisztelete, a tolerancia, az egyenlőség, a szolidaritás, a demokrácia követelményének elismerése stb.

Fonákjáról mutatja az egyéni erényeket a „hét főbűn”: a kevélység, irigység, harag, jóra való restség, fősvénység, torkosság, bujaság. Ugyanígy megfogalmazhatóak lehetnének „kollektív főbűnök” is: a személyi kultusz, a despotizmus, sovinizmus, fundamentalizmus stb.

126. Miből származik különböző értékrendek közötti hasonlóság? Eddig erre lényegében négyféle magyarázatot adtak: a) a metafizikai-természetjogit; b) történetit, ideértve az eszmecserét a diffúzió és érintkezés következtében azaz a tanult viselkedés imitálását is; c) ökológiait, vagyis a környezeti feltételekhez, illetve infrastruktúrákhoz való alkalmazkodást azaz a közös tapasztalás útján elsajátított viselkedésmódokat is. Újabb magyarázat: d) vészületett-öszönös viselkedésmódra vezethető vissza (Freud!?!); Vagyis: botorság lenne azt hinni, hogy nincsenek az emberi értékrendeknek közös elemei. A goethei „Dauer in: Wechsel”-t – megítélésem szerint – több mozzanat is biztosítja. Először is – s ez a leginkább általános tényező – az ember nembelisége; az, hogy a „homo sapiens” fajhoz tartozik; – integrálva annak „törzsfjlődési” tapasztalatait, eredendő és feltételes reflexeit. Másodsor – ez már időben és térben változhat, tehát parciális tényező – az uralkodó termelési mód, a munkakultúra, a szokásrend. Kisebbségben még lehetnek az értékrendnek más közös elemei, helyi tényezők befolyásától, elfogadottságától függően.

Azonban végső soron, a közös elemek és prioritások ellenére: „Ilyen az ember. Egyedüli példány. /Nem élt belőle és most sem él,/ s mint fán se nő egyforma két levél,/ a nagy időn se lesz hozzá hasonló.” – mint Kosztolányi Dezső írta „Halotti beszéd”-ében, Czóbel Minka tétova gondolatait veretes-végleges formába öntve.

127. Végül: az értékrendek kutatása, hatásmechanizmusuk feltárása maga sem lehet értékmentes, Max Weber kifejezésével: „wertfrei”. Hiszen nem természeti törvényeket tesz vizsgálódása tárgyává, ahol két vagy több jelenség állandó, mennyiségileg is meghatározott (oksági) viszonyának feltárásáról van szó. Egyfelől az értékrend mindig a tudatosan és érzelemtől fűtötten valamit megvalósítani akaró alany és aka-

ratának tárgya közötti viszonyt fejezi ki; – vagyis a kapcsolat nem természet –, hanem társadalomtudományos jellegű, ahol a változó-múló, „történelmi” időnek meghatározó a szerepe. Másfelől: követelmények és lehetőségek egymásra vonatkoztatását vizsgálja, ami a „Sollen” és nem a „Sein” szférája.

128. Summázva az eddigieket: az emberi magatartást a maga sajátos értékrendje határozza meg; – egyénként is, társadalmi lényként is. A kérdéses értékrendnek a gazdasági érdek csupán egyetlen (szublimált) eleme, mely a többivel dialektikus kölcsönkapcsolatban hat.

Vagyis: az etika és/vagy a szociológia-politológia értékluralizmusa „hatályon kívül helyezi” a homo oeconomicus fikcióját; – pontosabban: korlátozza annak érvényességét. Elkiálthatjuk magunkat az Andersen-i kisinas példájára: „A király meztelen”.

2. A közjóról

Az erkölcs fő antinómiája – tárgyalt témánk szempontjából – az egyéni és társadalmi értékrend potenciális ellentmondása. S ha már adódik ilyen ellentét, melyiké a prioritás? Létezik-e valamiféle „láthatatlan kéz”, mely az ellentéteket feloldja s ha van, mi annak rendező elve? Ha nincs, jogosult-e a vélt vagy valóságos közjó nevében bárkit életvitelében korlátozni, bizonyos magatartáshoz való igazodásra készíteni-kényszeríteni? Megismerhető-e egyáltalán a közjó? E pont a fenti kérdésekre törekszik választ adni.

211. Azt, hogy meg kell haladni az anyagi érdekeket s az emberi élet különböző szféráiban az értékrend más „magasabbrendű” elemeinek is helye van, közhelyszámba megy. Cselekedeteinket – nemcsak a gazdaság vonatkozásában – ez utóbbiaknak is vezérelniük kell; – különben „osztályt kell ismételnünk történelemből”, idézi Santayana tételét A. Hirschman. S ez az egyénre éppúgy vonatkozik, mint a társadalomra.

Vajon az egyéni „jók” összetevőiből adódó eredő szükségképpen a közjó irányába mutat? Úgy vélem, akkor és csak akkor igaz ez, ha az érdekeket is integráló értékrend adekvát, helyesen van artikulálva és kellő mozgósító erővel, meggyőzően „tudatosítva”. És még akkor is győzni kell a valóság, az adottságok akadályversenyében. Ez kényes feltételrendszer, ha „valahol homokszemcse kerül a gépezetbe”, meghiúsulhat a folyamat eredménye. Hátha még tudatos manipuláció és/vagy félrevezetés, félreinformálás visz zsákutcába.

A lényeg azonban nem vitatható, a kollektív értékrend érvényesítése „látható kezét”, tudatos cselekvést tételez; – a „láthatatlan kéz” mindent elrendező hatalmában bízni illúzió.

S itt ismét utalni kell arra, hogy az értékrend a maga prioritáshierarchiájával nem egyszerűen az égi Jót és az Igazat tükrözi. Az a tény, hogy az értékek is értékke szublimálódnak, közel hozza az értékrendet a földi, evilági Jó, Boldogság és Igazság kategóriáihoz.

212. A közjó a kollektív értékek prioritásokkal rendezett halmaza, mely a közakaratban revelálódik, artikulálódás után. Megvalósulása politikai cselekvés, mely annak – mint módszernek, – szabályai szerint bonyolódik le.

„Objektív közjó” vagy másképpen: „általános közjó” csak absztrakciókban létezik. Közvetlenül csak a parciális, különböző szerveződések elitje által artikulált közjó létezik; – pontosabban ragadható meg. Ez nyilvánvalóan a közjónak, – „mint olyannak”, – csak azon elemeit tartalmazza, melyek egybeesnek a kérdéses csoportosulás sajátos, parciális értékrendjével, – orientációjával. Ha e nézetrendszer többséget kap egy régió, egy ország stb. lakossága oldaláról, akkor tekinthető „valódi” közjónak. Ami nem szükségképpen esik egybe az „objektív közjóval”, annak jószerivel egyfajta szubjektumokon átszűrt változata, mely hamis tudaton, tévedéseken is alapulhat akár. A gyakorlatban azonban ezzel a „többségi” közjóval kell számolnunk, az „objektív közjó” csupán tudományos gondolat kísérletekben működik.

213. A tapasztalat az értékrend átstrukturálására készíthet: „magánérdekből” „közérdeket” formálhat; – és fordítva. E folyamat napjainkban is jól megfigyelhető; – talán elegendő, ha a szociálpolitika liberális és szocialista felfogása közötti különbségre és az annak be-tudható arányváltozásokra utalok. Egy másik példa, mely arra mutat, hogy a folyamat korántsem új: az Egyház a papi nőtlenség bevezetésével kísérte meg elejét venni annak a folyamatnak, mely mind több egyházi javat (birtokot) igyekezett örökölhető családi vagyonná változtatni. A „magán-” és a „köz-” harca, hely- és arányeltolódása persze nemcsak az anyagi érdekekre, de az értékrend más elemeire is jellemző lehet; – az út itt sem egyirányú, a tapasztalat, a történelmi kategória-jelleg az oda-visszamozgást lehetővé teszi.

214. A közjó érvényesítésének sokágú gazdasági eszköztára van, azzal a rendeltetéssel, hogy biztosítsa annak anyagi alapjait, finanszírozását.

Az ezirányú kapcsolatrendszerrel, – annak szinte minden részletével, óriásira duzzadt szakirodalom foglalkozik, melynek pusztá összefoglalása is meghaladná e tanulmány lehetőségeit. A kérdés kutatásának fő forrásvidéke a pénzügytan táján keresendő, de vannak olyan szegmensek, melyekkel inkább a különböző gazdaságpolitikai munkák foglalkoznak. Emlékeztetőül álljon itt csupán néhány utalás:

A közjó érvényre juttatásának három fő eszköze különböztethető meg. Részben a gazdasági intézményrendszert szabályozó jogi rendelkezések; ilyenek például a monopóliumok (-pszóniumok) tevékenységének korlátozása vagy – szélesebb értelmezésben – különböző adminisztratív megkötések (kvóták; jegyek; működési engedélyek; más hatósági előírások, például az egészségügy területéről stb.) Az intézményrendszer elemei közé számíthatók még: ellátási kötelezettség előírása, illetőleg állami vagy municipális tulajdonú, esetleg non-profit alapon működő szervezetek működtetése, végső eszközként társadalmi tulajdonba vétele.

Az eszköztár másik – hatékony – eleme az adók és támogatások rendszere; itt mind a színvonal (összegszerűség), mind pedig annak alakata (felépítése, szerkezete) fontos tényező. Végül a közvetlenül ár-megállapító intézkedések említhetők.

215. A közjó finanszírozását szolgáló jövedelem- újraelosztás két fő kérdése: mennyit illetőleg honnan-hová. Egyik sem előre elrendezett paradigmához igazodik; – még akkor sem, ha a konkrét cél már elismert és jóváhagyott. A különböző iskolák nézetei jelenősen megoszlanak ebben a tekintetben is. S ezek állnak a gyakorlati intézkedések háttérében. Csak emlékeztetőül: kis lépések versus „big bang”; vagy: ki legyen a címzett a gazdaságpolitikánál, a keresleti vagy a kínálati oldal; vagy: közvetlen (kézi vezérlésű) vagy közvetett eszközök visznek-e közelebb a célhoz; vagy: célravezetőbbek-e a piacokonform eszközök, mint a piaccal nyíltan szakítók; vagy: „ráutaló magatartás” mozdítja-e inkább elő a kívánt hatás elérését vagy szankcionált rendelkezések; s.i.t.

Utójára, de nem utolsó sorban: a sok „politikai” motivációjú intézkedés nem teszi-e kiszámíthatatlanná a gazdaság működését, a bizonytalanságot növelve a kockázat rovására; nem harapódzik-e el a gazdaságban az anómia? Vagy éppenséggel nem jön-e létre itt is interferencia: nem erősítik-e fel egymást szándékolatlanul, esetleg nem oltják-e ki egymás hatását a kérdéses intézkedések finansiális vonzatai?

216. Természetesen nem tekinthetünk el e beavatkozások kölcsönhatás-komplexumától, mely – egyébként is – minden beavatkozás nyomán fellép, ha a gazdasági élet spontán menetébe kívülről beavatkoznak. Ez esetben sem egyszerűen arról van szó, hogy a közhatalmi szervek megteremtik a közjó finanszírozhatóságának általános feltételeit vagy sajátos eszközöket vetnek be annak valamely eleme megvalósítása érdekében. Akár a közjó érdekében, akár más célból történik beavatkozás a gazdaság spontán menetébe, az eredmény – tisztán gazdasági oldalról nézve – nem kedvező: csökken a hatékonyság, törés mutatkozik az erőforrások adekvát allokációjában; végső soron lassul a

gazdasági növekedés. E szindróma minden „politikai” indíttatású beavatkozásra érvényes: – a „politikát” itt szélesen értelmezve, egyszerűen a spontán gazdasági folyamatokba való tudatos beavatkozásnak tekintve (egészségügyi-, szociál-, oktatás- stb. „politikák” is!).

A jövedelmek újraelosztására való törekvés minden „politika” lényege, értelme; –éppen azért avatkoznak be a gazdasági folyamatok spontán menetébe, hogy az ne spontánul, hanem valamely értékrend célkitűzéseire (jobban) igazodjék. Ennek érdekében vállalják a fent említett gazdasági anomáliákat, tudomásul véve a quid pro quo – valamit valamiért – árát is. Vagyis fontosabbnak tartják azt, hogy az értékrend valamely eleme, követelményre jusson, mint azt hogy akár a MUNKA, akár a TŐKE több jövedelemhez jusson.

Más kérdés, hogy objektíven nézve is megéri-e: a hozott intézkedések valóban képesek-e érvényre juttatni az értékrend kérdéses elemeit, nem lesz-e hiábavaló a hozott áldozat. Arról már nem is szólva, hogy nem hamis-e az értékrend, melyet érvényesíteni akarnak, a többség tulajdonképpen nem vallja magáénak, csupán valamely parciális lobbyzó „pressure group”.

Ismét más kérdés: vajon a kérdéses beavatkozás eldöntése előtt sikerült-e felmérni az anyagi kihatásokat és arról a döntéshozókat tájékoztatni. (Persze a szenvedő alanyokban, a „misera plebs contribuens”-ben is „illene” tudatosítani, mekkora anyagi áldozatot kell bizonyos cél megvalósítása érdekében hoznia; – azt tudva, nem biztos, hogy támogatná a kérdéses döntést).

217. Végső soron kimondhatjuk tehát, hogy a gazdasági folyamatok olyan erőterben folynak, melyet a közjó érvényesítésére tett „politikai” gesztiók (is) meghatároznak. A gazdasági törvényszerűségek csak e „mező” sajátosságaitól befolyásoltan léteznek. Aki ezt a tényt elhanyagolhatónak tekinti – akár kutatóként, akár gazdaságpolitikusként vagy „általában politikusként” – azt sok kellemetlen meglepetés várja.

Nem gondolkodhatunk tehát absztrakt modellekben; – és főként nem mondhatjuk, ha a valóság nem feltételezéseink szerint alakul, hogy „annál rosszabb a tényekre nézve”.

3. Az ideológiáról

311. A jelenkori definíció szerint az ideológia olyan koherens nézetrendszer, mely a társadalmi tudatban tükröződő értékrend sajátos objektívációjának tekintendő.

Politikai aktivizálásra rendeltetése ezért gyakran egészül ki integrációs és/vagy az ellenfelek ideológiáját bíráló-támadó, és/vagy programadó-mozgósító, illetőleg legitimáló elemekkel. Történelmi kategória, mely a társadalom egy csoportjának érdek-értékrendjét, prioritásait fejezi ki; saját gondolkodásmódját, világlátását juttatva kifejezésre; annak érvényesítése érdekében.

312. Ebből már következik, hogy egyidejűleg többféle, egymással rivalizáló ideológia létezik, létezhet. A tudományos iskolák kifejlődése, a jelenségek – legyenek azok természetiek vagy társadalmiak – többféle plauzibilis magyarázata kedvez az ideológiák sokféleségének, egymással ütköztethető alternatívák meggyőző megfogalmazásának. Különösen olyan esetekre vonatkozik ez, melyek kívül esnek a mindennapos tapasztalatok körén, s megértésük kisebb vagy nagyobb absztrakciós készséget és/vagy műveltségi, illetőleg képzettségi színvonalat tételez fel.

Egy-egy ideológia óhatatlanul szelektál a rendelkezésre álló tudományos ismeretek és törvényszerűségek között. Nemcsak olyan módon, hogy egyszerűsít-népszerűsít, hanem úgy is, hogy a képviselni kívánt társadalmi réteg értékrendjének és -orientációjának megfelelő tételeket választja ki a kérdéses halmazból. Ezeket olyan módon „köti csokorba”, hogy agitatív erővel legyenek felruházhatók; – mintegy ki-közösítve a más nézeten lévőket.

Nem alaptalan tehát a gyanú, hogy az ideológia és a társadalmi rétegek-osztályok értékrendje között szoros az összefüggés. Arról azonban megoszlanak a vélemények, hogy melyik is a „primum movens”. M. Weber például arra hajlik, hogy az ideológia elsőségét hirdesse, míg K. Mannheim inkább az értékorientációra teszi a hangsúlyt; – véleménye szerint – tudatosan vagy „tudat alatt” – ez formálja az ideológia tételeit.

313. Az ideológia sok esetben artikulált parciális társadalmi érdekek-értékek naiv, egyszerűsített, nem egyszer jelszavakká zsugorított kifejezéseként jelenik meg. A zanzásítás során persze elsősorban az árnyalás és az immanens feltételrendszer az, ami elhalványul; sőt szinkretizmusba fordul át.

Ezen a véleményen van például J.P. Sartre is, aki a „nagy filozófia” „kicsinyített”, népszerűsített, „ifjúsági kiadás” szintjén megfogalmazott kivonatának tartja az ideológiát. Amiből következik az ideológia tételeinek minimális tudományos megalapozottsági követelménye. Nem minden „hiedelem-rendszer” alkot viszont ideológiát; – vannak, amelyek legfeljebb egyfajta szinkretista „világnézetnek” tekinthetők, amiben akár dominálhatnak is az érzelmi és/vagy hagyományból eredtethető elemek, kevésbé apellálva az értelmi belátásra.

Aranyszabály, hogy a meghirdetett ideológia tételeit eufémisztikusan tálalja; – azoknak „hímpora” kell, hogy legyen. További – bevált – gyakorlat, hogy a kérdéses tételeket mint abszolút érvényűeket igyekszik elfogadtatni; – mintha bizony azok nem lennének történelmi, korhoz kötött kategóriák és/vagy globális, nem parciális érdekek-értékrendet képviselnének.

Az ideológia megfogalmazása gyakran teli van apológiával. Nyelvezete, fogalomhasználata annak a csoportosulásnak a hagyományaihoz, szokásaihoz igazodik, melyet mozgósítani akar; – másképpen nem tölthetné be a hivatkozási alap funkcióját. Rá kell arra is mutatni, hogy a koherencia, a tudományosan is adekvát felfogás biztosítása –

ha szándékolt is, – nem mindig sikerül: egy-egy csoport nem képes elszakadni a maga hiedelmeitől, ami a kérdéses ideológiát diszparáttá, ellentmondások hordozójává, zavarossá teszi. Hasonló eredményre vezethet, ha tudományosan igazolható nézetek helyett voluntarista vagy az igazi célokat elleplezni akaró szándék kerekedik felül; – ha úgy tesszik: a manipuláció.

Ideológiák – sőt akcióprogramok – nem mentesek sok esetben az utópikus elemektől sem. Ha nem a „konkrét helyzet konkrét elemzéséből” indulnak ki, ha valamely eszmerendszert a valóságtól elszakadva, machiavellista, kamarilla-politikára utaló módszerekkel akarnak megvalósítani, akkor hamarosan csak a demokrácia formális követelményeinek tehetnek eleget; – a lényeg, a tartalom elvész. Az ideológiából „megideologizálás” lesz, a valóság megismerése helyébe a sikerpropaganda lép. Csőrlátású doktrinérség vezérli a döntéshozatalt; – s nem egy olyan esetet ismerünk, amikor ez utóbb a demokrácia formális fenntartását is megkérdőjelezte, feleslegesnek vélte (Mint például a kommunizmusban).

314. A teljesség kedvéért megemlíthető az is, hogy minden társadalmi akcióprogram mögött explicit vagy implicit módon valamely ideológia húzódik meg; – még ha a megjelenés „kendőzött” is: „örökérvényű eszmék” érdekében tüsténkedik, vagy éppen „értékek felett” állónak igyekszik is magát feltüntetni. Nyugodtabb időszakokban ez kevésbé szembetűnő; forradalmasabb, zaklatottabb periódusokban jobban előtűnik. A gyakran pragmatista-practicista megfogalmazás ne tévesszen senkit meg, az ideológiai fogantatás tetten érhető, ha a dolgok mélyére nézünk.

Mint ahogyan ugyanez húzódik meg a sokszor axiomatikus megfogalmazások mögött is: közvetlenül evidensnek tekintenek olyan „igazságokat”, melyek bizonyíthatatlanok-bizonyíthatatlanok vagy éppen diakronikus jellegűek: csupán bizonyos periódusokban vagy szituációkban érvényesek, máskor nem. Az érvényesülés és/vagy érvényesség feltételrendszere ilyenkor elmosódik vagy éppen elmosódik. És ez nem-

csak a gazdaságpolitika szférájára értendő, – bár talán ott érhető legkönnyebben tetten, – hanem előfordul a „politikák” minden fajtájánál: az oktatáspolitikánál éppúgy, mint az egészségügyi politikánál: – és még sorolhatnám. Az axiomatikus megközelítések többnyire – tudatosan vagy tudattalanul, – a manipuláció, a csúsztatások melegágyai. A végállomás így is, úgy is szervülő dogmatizmus.

4. A demokráciáról

411. Bill Lomax egy előadásában megkülönböztette a formális és a szubsztantív demokráciát. Az előbbi – szerinte – csupán a döntéshozatal elveire vonatkozik; az utóbbi magában foglalja a toleranciát és/vagy a kisebbségi érdekek-értékek intézményesített tiszteletben tartását.

A nonkonformizmus tiszteletben tartása különösen fontos a tudományos kutatás szabadságának biztosítása tekintetében. Tudomásul kell venni, hogy a kultúrát és a civilizációt lángelmék teremtették meg, akik általában nem szoríthatók sémákba, nem ragaszkodnak előre gyártott viselkedési etalonokhoz. A kutatás joga a kételkedés – sőt ellenzékiesség – joga, legyen szó akár természet-, akár társadalomtudományos igazságok megkérdőjelezéséről vagy éppen fennálló tudományos testületek, struktúrák aláaknázásáról. „A tudományos spekuláció egy nemzedék alatt megtorpan, ha nincs légköre, ha nincs tudatos folytatása, ha nincs feltétele annak, hogy az egyéni képességek szabad kifejtése ápolja és továbbfejlessze mindazt, amit az előzőek feltaláltak.” (Márai). Nem elég a már ismert módon termelni és fogyasztani: alkotás, továbbfejlesztés nélkül az erőforrások elkopnak, kimerülnek. Ezt felismerni könnyebb, mint megvalósítani; a többségi jogosítványokat gyakorló mindenkori uralkodó elit gyakran csak akkor szánja el magát ennek megvalósítására, ha ez elől már nem térhet ki, ha a végső szükség rászorítja. Hiába része a kulturális örökségnek a tolerancia, ha a hatalom birtokosai e viselkedési paradigmát nem respektálják: – igazodva a hatalom mindenkori arroganciájának logikájához.

412. A demokrácia problematikájának következő a sűrűsödési pontja: kiből áll a „nép”? Vagyis kit választhatnak és ki választhat. Az ebben az értelemben felfogott „nép” fogalma sem magától értetődő; – ismeretes, hogyan terjeszkedett ki a választójog például a rendi társadalom kezdeteitől napjainkig. Az utolsó száz évben ez a folyamat gyorsuló iramban ment végbe. Amiből persze újabb hátulütők adódtak, elegendő talán arra utalni, hogy a mindenkire kiterjesztett választójog alacsonyabb átlagos kultúrfokot hoz magával: a demagógiának, a populizmusnak a kaput szélesre tárva.

Kétségtelen, hogy a fenti gondolatmenet esik a fejlődés fő sodorvonalaiba. De nem az egyetlen nézet; – s bár toleranciával kell kezelni minden nézetet, álljon itt összevetésül egy olyan, melyről csak remélhető, hogy egyszer s mindenkorra elenyészett:

A „nép” fogalma a Mussolini által sugallt fogalmazásban az Enciclopedia Italiana „Fascismo” címszavából hozzávetőleges fordításomban: „A nép eszmeisége akaratként ölthet testet akár egy ember, akár az emberek kis csoportja részéről is... a nép nem okvetlenül földrajzilag körülhatárolható térségben él, a fontos az azonos kultúra kontinuitása... öntudatát, személyiségét olyan eszmékben kell kifejezésre juttatnia, melyek a létehez és a hatalomhoz való közös akaratát fejezik ki... a sokféleség csak ennek az egységnek keretein belül érvényesülhet...”

A meghatározás többféle szempontból is árulkodó.

Egyfelől egybemossa a „nép” és a „nemzet” fogalmát; – jóllehet legfeljebb a „politikai nemzet” és a nép fogalma közelíthető. Másfelől elszakad a „többségi elvtől”, megengedhetőnek tart akár egyeduralmat, akár oligarchiát. Arról pedig szó sem esik e definícióban, hogy a kisebbség életfeltételeit is tiszteletben kellene tartani; – mint ahogyan arról sem, hogy az emberi jogok senki által kétségbe nem vonhatók, még a nyilvánvaló többség által sem. Csak egy lépés kell még s kisebbség alatt nemcsak a számszerű, hanem a más nemzethez (=fajhoz?) tartozó

is érthető; – s ez utóbbi kisebbség az igazi kisebbség, hiszen definíció szerint soha nem válhat többséggé.

413. Kétségtelen továbbá, hogy az értékrendeket érvényre juttatni kívánó szerveződések „gyermekbetegsége” az oligarchizálódás. (R Michels ezt a századelő szakszervezeti mozgalmainak életét tanulmányozva „vastörvénynek” nevezte). Azaz bármely szerveződés vezetősége előbb-utóbb az igazság egyetlen letéteményesének kezdi tekinteni magát, fölébe kerekedik a „tagságnak”; – sőt, a maga sajátos érdekeit a tagság érdekeinek kezdi feltüntetni.

Ebből következik, hogy korántsem áll az a tétel, hogy az uralkodó elit – vagy általánosságban az értelmiség – egyértelműen demokráciátámogató. Ambivalensen áll hozzá: jól tudja, hogy „sok lúd disznót győz”, azaz a kevésbé művelt rétegek számbeli többsége gyakran hoz érdekeivel és/vagy az ésszerűséggel, az „államrezonnal” ellentétben álló döntéseket. Sokan hajlanak ezért közülük inkább az autoriter-oligarchikus kormányzati gyakorlat megvalósítására; – gazdasági téren például ez mindenképpen a dirigizmus térhódítása lehetőségét jelenti. S mivel e réteg a „normatív irányítás” letéteményese, viselkedéséből, manipuláló törekvéseiből nem áll távol erre utaló eszmék, de még inkább a gyakorlat – erőltetése. Választások idején, mikor a megszerezhető szavazatok maximumára kell törekedni, nyílt hangoztatásától általában tartózkodnak, de különösen az éppen hatalmon lévő csoportosulás hívei – úgy artikulálják parciális érdekeiket, mintha a közjó érdekében állna az általuk hirdetett ideológia, illetőleg akcióprogram megvalósítása; – ettől még nem áll távol az autoritarianizmus. Hiszen, ha ők az „egyedül üdvözítő út” tudói, akkor a demokratikus döntéshozatal csupán formalitás: ha más gyakorolná a hatalmat, – úgy mond – az csak a közjó kárára válna.

414. Meg kell cáfolni azt a tévhitet, – mely gyakran merül fel kimondva vagy kimondatlanul, – hogy a társadalom, a gazdaság vagy akár éppen a politika irányítása végbemehet olyan módon, mely túlteszi magát a kérdéses formációk funkcionálását reguláló

törvényeszerúségeken; – akár önmagukban nézzük is ezeket, akár egymás közti viszonylatrendszerükben. Különösen gyakori ennek veszélye azokban az esetekben, mikor valamely parciális érdekértérendszer vagy -orientációt képviselő szerveződés jut a kormányzás lehetőségéhez. Sem jogi eszközökkel, sem erőszakkal nem vihetők keresztül olyan gesztiók, melyek ellentmondanak a tudományos igazságoknak, a feltárt vagy még rejtve maradt törvényeszerúségeknek. Semmilyen többségi határozat nem helyezi ezeket hatályon kívül. Az pedig különösen veszélyes tendencia, ha az uralkodó elit a maga megbízatásának nevében, vagy küldetéstudatból, elkötelezettségből szándékozik voluntarista céljait megvalósítani. Nincs olyan „csoportképző ismerv”, „casus foederis”, mely felfüggeszthetné bármilyen társadalmi-gazdasági törvényeszerúség érvényét; – ha ez látszólag, időlegesen sikerülhet is, az erős „akcióval” szemben fellépő „reakció” előbb-utóbb helyreállítja az ilyen értelemben vett „törvényes rendet”. A valósághoz kell alkalmazkodni, nem fordítva, nem lehet a kormányzás fő princípiumává tenni az „annál rosszabb a tényekre nézve” elvét. Ezen nincs az a tekintély és/vagy karizmatikus vagy éppen demokratikus vezetés, mely változtatni képes lenne.

Éppen ezért fontos a gondolat- és sajtószabadság, illetőleg a tudományos kutatás szabadságának is alapvető emberi jogként való kezelése. A valóság – anyagi és társadalmi – törvényszerúségeinek feltárása és pontosítása nélkül sem a kultúra, sem a civilizáció nem fejlődhet. Nemcsak hogy „nem lépünk kétszer ugyanabba a folyóba”, de hiába is maradunk állva, a folyó azért tovább folyik...

Ésszerűtlen dogmákhoz ragaszkodni, mikor a konkrét helyzet konkrét elemzése a megvalósítás jobb esélyét kínálja.

415. A döntési folyamat fontosságára utal, ha összehasonlítást teszünk a biológiai mozgástörvényekkel: a biológiában a fejlődés törvényszerúségei a mutációk természetes, spontán kiválasztódásán ke-

resztül nyilvánulnak meg; az emberi társadalomban tudatos cselekvés revelálja azokat, az adódó alternatívákból megfontoltan választunk.

A döntéshozatal paradigmája: megragadni a reális lehetőséget (a felismert szükségszerűséget) és kizárni a felesleges vagy lehetetlen alternatívákat. Az persze, hogy mi „felesleges”, az értékrendtől; az pedig, hogy mi lehetséges, a „körülmények hatalmától” függ.

Közhely, hogy a többségi döntések nem szükségképpen „jó” döntések is; – noha a „jószág” objektív kritériumait nem lehet egykönnyen megragadni. Mégis: a lehetőségekhez képest biztosítani kell a vélemények és információk szabad áramlását, az érdekek és értékek ütköztetését, revideálását. Naivság lenne azt hinni, hogy ez spontán megvalósul, a csúsztatás, elhallgatás, félreértelmezés, a különféle inszINUÁCIÓK – sőt rágalomok – terjesztése nemcsak hazai „népszokás”. Minél inkább új még a demokrácia, annál törekenyebb, annál kevésbé épült be a demokratikus viselkedési kultúra a szokásrendbe: annál inkább kellene az intézményi-jogállami biztosítékok a gondolat- és szólásszabadság biztosítására.

Az „ideális” döntés feltétele egyfelől a megfelelő informáltság, másfelől a döntéshozó felelősségteljes és elfogulatlan volta; – ez utóbbin persze nem a kivülállás az elkötelezettség hiányát kell érteni. Ilyen ideális döntési helyzet azonban csak „csillagórák”, kedvező körülmények véletlen összejátszásával jöhet létre. Nem elég, hogy az informáltságunk sohasem tökéletes, hiszen a jövőt nem ismerjük, sőt a döntés következményeit sem vagyunk képesek minden áttételével felmérni. Ritka az is, ha objektív kritériumok, – algoritmusok-paraméterek – alapján dönthetünk. És még kevesebb a csak a köz érdekeit néző döntéshozó, aki képes átlépni a saját árnyékát. A közjó érdekében hozott demokratikus döntések felett Damokles kardjaként lebeg a szubjektivitás, a téves helyzetmegítélés lehetősége.

5. A szabadságról

Éppen úgy mint az egyén, a társadalmi-gazdasági-politikai alakulatok, szerveződések sem állnak önmagukban, nem légius térben működnek. Az emberi aktivitás minden formája dialektikus kölcsönkapcsolatban áll egymással, egymásra hatva.

A „magán-” és a „köz- érdekek, értékek csomósodási pontjai az egyén szabadsága- pontosabban annak egy pontja az egyén korlátozhatósága, illetőleg annak mértéke körül sűrűsödik. Van-e abszolút szabály erre? Nemcsak „sub specie aeternitatis”, hanem akár „csak” történelmi kategóriaként? Vagy csak nézetrendszerek, világnézetek függvényeként? Mi itt a demokrácia, autokrácia, oligarchia stb. szerepe? Számít-e valamit az, ha a korlátozás személytelen (például gazdasági erők által kikényszerített) vagy megszemélyesített (például a törvényeket végrehajtó erőszakszervezetek által)?

Megannyi vitás vitális kérdés, melyeknek tárgyalására itt és most nincs terem. (E tanulmány folytatásának azonban középpontjában fognak állni; – persze elsősorban a gazdaságra való hatásuk aspektusából). Csak kis csavar-e az ember a kollektívában, melynek érdekei az ő egyéni érdekeinél-értékeinél előbbre valóak; – vagy „fenség, Északfok, titok, idegenség”-e minden ember?

511. A szabadság alatt diszkrimináció-mentességet lehet érteni, korlátozás nélküli érvényesíthetőséget aligha. Az egyént a szocializáció-domesztikáció folyamata „építi be” a társadalomba, ismerteti meg vele lehetőségeinek végességét, mely szinte feltételes reflexként épül be gondolkodásába, döntési folyamataiba. Kollektív döntéseknél pedig a többségi akarat, illetőleg a kisebbség értékrendjének tisztelete korlátoz; – igaz, ez utóbbi csak akkor, ha intézményesült a szubsztantív demokrácia és akkor még mindig felvethető, hogy ki és hogyan ügyel arra, hogy az elért vívmányok, szerzett jogok el ne enyésszenek; – quis custodiat custodes?

512. „Freiheit, dich suchten wir lange in Zucht und in Tat und in Leiden” – írta Bonhöfer német pap költő a berlini Tegel-börtön sirlomházában. 1944. július 21-én a Hitler- ellenes sikertelen merénylet másnapján, „saját vérével beoltva”. Mert a szabadság sem valósul meg magától, – mintegy szűznemzéssel, – hanem fegyelem, sokszor szenvedés, de mindenképpen tettek kellenek megvalósulásához. Szabadság, te szülj nekem rendet” – folytatja a gondolatot József Attila („Levegőt!”).

513. A civil társadalomról; – egy rövid megjegyzés erejéig: Részben a civil társadalom szerveződése teremtenek összeköttetést dialektikus interakciók, formájában a cselekvés egyéni motivációja és a társadalom aktuális mozgásformái között.

Azonban: Tekintetbe kell venni, hogy a civil szervezetek működtetéséhez pénzre van szükség és nem is kevésre. Ha azt az állam adja, akkor a civil szervezések nem egyebek, mint bürokratikus intézmények, tulajdonképpen a központi akarat burkolt kiszolgálói. Ha viszont mások finanszírozzák azokat, akkor viszont úgy kénytelenek „táncolni”, ahogy azok „zenéje szól”. S mivel a tehetősek vannak csak abban a helyzetben, hogy juttassanak-adakozzanak, nyilvánvalóan azok értékrendjét, orientációját fogják szolgálni (zömmel) a civil szervezések. Kevés az a kivétel, ahol egy kollektíva képes a maga sajátos céljai érdekében civil szerveződést létrehozni és finanszírozni; – ilyenek főként a politika és a társadalombiztosítás területén fordulnak elő.

A fentieket figyelembe véve nem meglepő, ha főként a gazdagabb rétegek érdekeit képviselő – zömmel liberális-oldalról sűrgetik a civil társadalom szétbontakozását, hiszen így nagyobb a reményük a szándékaik szerinti működésre, mint a „one man – one vote” döntési rendszert képviselő jogállami döntéshozatal dominanciája esetén.

6. Az egyenlőségről (igazságosságról)

611. A társadalmi igazságosság kisiklik a tudományos meghatározhatóság szorításából. Annyi bizonyos csupán, hogy történelmi – tehát változó – kategória; – és éppenúgy, mint a közjó többi eleme, megvalósulásában érhető csupán tetten. A közvélemény különböző megnyilvánulásai teszik határait érzékelhetővé, nem utolsó sorban a törvényalkotásban Ez, – ha demokratikus döntéshozatali folyamat eredménye, ahol artikulált alternatívák közül lehet választani, – megbízhatóan tájékoztat a mindenkori vélekedésről.

Mondanom sem kell talán, hogy az egyenlőtlenség megítélése is olyan történelmi kategória, melynek mozgásformái a demokratikus jogállam keretei között kell, hogy maradjanak. Ez is a többségi akarat-tól-döntéstől függ, a kisebbség érdek és értékrendjének, szerzett jogainak lehető tiszteletben tartásával.

612. Felvethető-e a kérdés, értelmezhető-e az esélyegyenlőség az ún. Pareto-optimumra alapozva? Mert ha igen, akkor nincs szükség semmiféle szempont szerinti újraelosztásra, a gazdaság önmozgása beavatkozás nélkül is megoldja a problémákat; – legalább is a maga területén. Ez azonban – szerintem – csupán a még a „pótcselekvéstől” való tartózkodás indoklásául sem szolgálhat. A Pareto-optimum ugyanis dinamikusan értelmezendő kategória: az esélyegyenlőséghez csak növekvő gazdaságban, monoton növekvő többletjövedelem-realizálás esetén lehet köze. Statikusan nem értelmezhető: egy adott időszak jövedelem tortájából nem lehet ugyanannyit is, többet is osztani. Vagyis: stagnáló, és/vagy recesszióba szorult gazdaság esetén a Pareto-optimum nem szolgálhat az esélyegyenlőség orientációs bázisául. Ilyen esetekben (is) az állami és/vagy a civil szervezetek közbejöttével történő tudatos, demokratikus döntéseken alapuló esélyegyenlőség biztosítása járható út.

7. A testvériségről (szolidaritásról)

711. Közhely: a magántulajdonon alapuló termelési mozgásformák szükségképpen egyenlőtlen jövedelemelosztáshoz vezetnek. A polarizálódás csak külső – politikai, szociálpolitikai – beavatkozással állítható meg, illetőleg mérsékelhető. Amelyik kormányzat ezt nem ismeri fel időben, az elbukik” – akár úgy, hogy kiszavazzák, akár úgy, hogy népfelkelés „váltja le”. De ha a dolog nem is fajul idáig, a társadalom által igazságtalannak vélt jövedelem-eloszlás mindenképpen olyan nyugtalansághoz vezet, mely akadozóvá teszi a (bővített) újratermelés menetét.

Másfelől úgy is közelíthetnénk, hogy a jövedelmek újraelosztását az a tény kényszeríti ki, hogy míg a társadalmi-politikai szférában minden ember (állampolgár) egyenlő (one man – one vote), addig a gazdasági szférában a jövedelmek – és így bizonyos értelemben a jogosítványok is – a teljesítményekhez – melyek szükségképpen egyenlőtlenek – és nem a szükségletekhez – melyek egyenlősíthetőek – igazodnak. E feszültség feloldására tesz kísérletet a jövedelemújraelosztás és/vagy a szociálpolitika.

712. Kétségtelen, hogy a jóléti állam fenti felfogásán alapuló intézkedésrendszer mintegy megerősokolja a tisztán gazdasági mozgásformákat, egyfajta társadalmi-politikai prioritásra hivatkozva. Tetézi a liberális alternatívához vonzódoók viszolygását az is, hogy az újraelosztás módszere-intézményrendszere szükségképpen bürokratikus és állandóan azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az állam növeli beavatkozását a magánszférába; – a mindenütt való jelenlét hangsúlyozza a Leviáthán-jelleget.

Ráadásul nem is mindig éri el célját.

Hozzá kell ehhez tenni, hogy az újraelosztás kritériumai történeti, változékony jellegűek, sohasem objektívek, mindig a nehezen megragadható „közmegegyezésből” indulnak ki. Ez a „szeplő” még a de-

mokrácia többségi akaratnyilvánításának kínos gondosságú tiszteletben tartásánál sem halványul el. Különösen nagy az ellenszenv az érintett magas jövedelműek körében, akik úgy vélik, a megfoghatatlan közjó nevében fosztják meg őket jövedelmük egy részétől, hogy azt a lusták, a tehetségtelenek, – sőt a lumpen-elemek – „felsegélyezésére” fordítsák. Ezek a jövedelmek szemükben nemcsak értelmetlenül elherdáltak, hanem „jogtalanul”elkonfiskáltak is. Nem lenne-e elég csak annyit juttatni, hogy éhen ne haljanak; – vagy legfeljebb annyit, amennyi a társadalmi nyugtalanságnak elejét venné?

Ha valahol, akkor ebben a tekintetben tág tere (és oka) van a politikai váltógazdaságnak: liberális-jobboldali színezetű – kormányzatok az újraelosztás mérséklésére, szocialista-baloldali kormányzatok azok kiterjesztésére hajlamosak illetőleg kapnak a szavazópolgároktól felhatalmazást. És e változások nem korlátozódnak a praktikus-pragmatikus megoldások területére, hanem azokat ideologikus-apológetikus szövegek felerősödése kíséri.

Utalni kell arra is, hogy recessziók, válságok idején a jövedelem újraelosztás különösen elkeseredett pártharcok színtere. Ki viselje a terheket? – ez a kardinális kérdés Túlélés vagy hatékonyság és modernizálás? Nyilvánvaló, hogy abszolúte jó megoldás nincs, csak többé vagy kevésbé kielégítő kompromisszumok.

8. A nemzetiségről

811. Az exegeták, az írástudók többféle körülírást, meghatározást ismernek a nemzet fogalmára. A nemzet fogalma azonban könnyen kicsúszik bármilyen tudományos definíció alól; – állítja Miszlivetz Ferenc B. Anderson könyvéről (Imagined Communities; Verso, '91) írott recenziójában. S ez – a szerző szerint – három „beépített paradoxonnak” tudható be: történelmi távlatokban nézve objektíve a nemzet „új” jelenség, a szubjektum mégis a számára megkérdőjelezhetetlen ha-

gyomány közvetítése folytán napjainkban már „őseredeti entitásnak” érzi-véli; ma mindenkinek ugyanúgy van nemzetisége, mint neme, – és csak egyetlen! – ez „magától értetődik”; a nemzethez tartozás koherencia-képző tényező, nagy nyomás-gyakorló erőt képes alkalomadtán kifejteni. Ami nem is csodálható, hiszen Janus-arcu: „befelé” testvériség-szolidaritás érzetét (vagy valóságát) adja, „kifelé” viszont az összetartozás-élményt kirekesztés „egészíti ki”, mely egészen az agresszív sovinizmusig elmeget.

B. Anderson szerint – történelmi távlatokban – a „nemzet” fogalma is változott, a különböző korok életérzéséhez, – felfogásához (Zeitgeist) igazodva. Megerősödése idején a felvilágosodás haladó, demokratizálási tendenciáival fonódott össze; később a konzervatív-imperialista tendenciákat szolgálta; legújabban inkább egyfajta földrajzi-igazgatási egység szerepkörét látszik egyre teljesebben betölteni, amiben a közös nyelv kommunikációt megkönnyítő funkciója a vivő tényező. Ez utóbbi viszont az adminisztráció logikáját juttatja érvényre.

812. A nemzet egyike azoknak az identitást kifejező csoportoknak, melyekhez való tartozást – a többi mellett, egyidejűleg – az egyén vállalja. A „nemzetet” úgy is felfoghatjuk, mint a „család” egyfajta kiterjesztését, melyben fennáll ugyan a nyelvi-vérségi kötelék, – bár jelen van a connubium, de csak egyfajta sajátos cserebomlásként – mégis a kulturális és szolidaritási közösség a meghatározó.

A „nemzeti” ellentétéként a „kozmpolitát” szokás említeni, mint akinek nincs hazája, csak „működési területe”.

A nemzetiség vállalása mindenkor tudatos gesztus. Persze nem kell azt képzelni, hogy ez szükségképpen egyfajta „confessio”-ban nyilvánul meg, többnyire ún. „ráutaló magatartással” revelálódik. A születés, a „génekebe kódoltság” csak katalizátor. Hosszadalmas bizonyítás helyett talán elegendő az emigránsokra utalni, azok beilleszkedési törekvéseire, melyek legkésőbb két-három generációváltás során teljeseznek

ki. A milió erősebb a géneknél. Persze más a helyzet a nemzet testéből kiszakított, csak politikai határokkal elválasztott nemzettagokkal. Ezeknél – különösen, ha földrajzilag összefüggnek az „anyanemzettel”, az asszimiláció folyamata lelassul – sőt stagnálhat –, az autonómiára való törekvés viszont felerősödik.

Ez utóbbi tendenciának – úgy tűnik – kedvez a határok spiritualizálódása is, mely Európában meggyorsulni látszik, mivel az Európai Unióhoz való csatlakozásnak mintegy „beléptijegye”. Ami viszont nem jelenti automatikus létrejöttét: konkrét rendező elveit az érintett nemzeteknek-államoknak kell „kínok között megszülniük”.

813. A nemzeti állam problémáját a kisebbségek jelentik: a határok többnyire nem a nemzeti megoszlás vonalát követik; – történelmi okokból. Sőt, van rá eset, mint az Európa keleti részén húzódó ún. „Schütterzone” régiójában, ahová hazánk is sorolható, – ahol a nemzetiségi és államhatárok egybeesése technikailag kizárt a mozaikszerű nemzetiségi eloszlás miatt. Ilyen esetekre még nem született a gyakorlatban is bevált megoldás, mely egyszerre biztosítaná az állami szuverenitást az adott határok között és a kisebbségi öngazgatás társadalmi-politikai-kulturális autonómiáját. A teljesség kedvéért hozzá lehet ehhez tenni, hogy hasonlóan megoldatlan probléma az, ha egy nemzet több állam között oszlik meg mint például a baszkok vagy a kurdok; – sok szempontból ide sorolható az ír kérdés is. A kibontakozás még az idő méhében rejtezik.

Térségünkben különösen könnyen keletkezik súrlódás a nemzetek között, hiszen valamennyi sérelem – a jelen és a közelebbi és távolabbi múlté is – már narcisztikus mítosszá dagadt.

814. Egy állam sem épít multikulturális koncepcióra, a többség magának vindikálja az állam szervezésének jogosítványait is, felelősségét is. Ez alól a sokat emlegetett Svájc sem kivétel: a különbség csupán annyi, hogy ott a szerveződés egysége nem az állam/szövetség/, hanem

a kanton. És nem utolsó sorban, valamelyest nagyobb a tolerancia a másság iránt.

Nemzetiség és etnikum Európában általában nem esik össze: csaknem valamennyi nemzetállam hosszú történelmi folyamatként, különböző etnikumok közös nyelvet és kultúrát elfogadó konglomerátumából formálódott. A „részek”, komponensek sok országban ma is az autonómia különböző formái és foka szerint képeznek „önálló teste- ket”. (Vö.: Belgium, Spanyolország, Nagy-Britannia stb.)

A klasszikus példa persze az USA, ahol a vállalt nemzettudatra az egységesség, az etnikai összetételre a megvallott sokszínűség a jellemző: mint ismeretes, nem is konfliktusok nélkül.

815. A kisebbségi lét introvertált, befelé forduló jellegű. A „különbözőség” többnyire hagyományőrzésre, az egymás közti szolidaritás kibontakoztatására készlet. Ami persze nem jelent „egydimenziós” létformát; még akkor sem, ha a valamely nemzethez tartozás domináns helyet kap az értékrenden belül. Attól még a foglalkozási, vallási, kisközösségi stb. preferenciák nem enyésznek el, legfeljebb elhalványulnak.

Gyakorlati tapasztalatok igazolják, hogy két-három emberöltő elég lehet a nemzeti identitás elvesztéséhez különösen, ha a kérdéses népcsoport nincs izolált helyzetben és/vagy szórvány, továbbá a más nemzetiségű hatóságok diszpreferálják, – sőt üldözik – nemzetisége megtartását.

A nemzetiségi kisebbség – definíció szerint – demokratikus döntéshozatalnál „örökös vesztes”, csak másokkal összefogva jutathatja érvényre akaratát, mint valamiféle „többség” része.

A kisebbségi viszonylagok és -politika vezérlő elve lehetne, – bár a gazdaság egyéb területein is érvényesül – az az angol szólásmondás, mely így hangzik: „in business you do not get what you deserve, you

get what you negotiate”; – vagyis a gazdasági életben a sikert nem érdem szerint, hanem tárgyalóerő és készség szerint érheted el.

816. Mint minden közösséghez való „megvallott” tartozás, a valamely nemzethez tartozás is szükségképpen határvonalat húz a „mi” és az „ők” között. Az ebből eredeztethető integráló erő a kérdéses vonatkozásban konfliktus hajlamot is jelent: az összetartozás egyúttal kizárás is; – persze nemcsak a nemzettudat esetében. Ha ez érték-prioritás rangjára emelkedik, fokozza a nembeli megőrzés, továbbélés esélyét, ami konfliktusgócot jelenthet más nemzetekkel szemben; – mint ez általános – ismétlem: minden elkülönülő szerveződés esetében. Hiszen éppen ez az elkülönülés oka, lényege.

Az elkülönüléssel óhatatlanul együtt járó – azonban nem mindenkor egyforma intenzitású – ellenségkép egyfajta sajátos nemzetek közötti „benn a bárány, kinn a farkas”-társasjátékhoz vezet; – győztesek nélkül persze.

Ameddig a vállalt nemzettudat át nem csap más nemzetek lenezésébe, – sőt megvetésébe, – és/vagy nem szolgál ürügyül expanzív külpolitikához, – azaz nem fajul sovinizmussá, – addig a kultúra elmélyítésének fontos tényezője marad. Összetartó erő az elmagányosodás és elbizonytalanodás ellen, egyfajta kohéziós tartást ad a „nembeli” megmaradásra, közösséget kínál sajátos érdek- és értékrend érvényesítésére. A nemzeti létbe ugyanakkor nem elég „beleszületni”, mint az etnikumba, az örökség, a hagyományok megtartásához aktivizálódni is kell. A „nemzetiség” érvényesülése persze autonómiát tételez, mely könnyebben érvényesül, ha ehhez az állami keretek adottak és keservezen, ha nemzetiségi lét egyúttal kisebbségi sorsba szorítottságot jelent. Ez magyarázza egyfelől az asszimilációs velleitásokat, másfelől – ha van a kérdéses nemzetnek szomszédos „saját” állama, – a határrevízióra való törekvést. Fokozza a feszültségeket, hogy nem igen van olyan nemzetállam, mely nemzetársainak erőszakos asszimilálásához szó nélkül asszisztálna. De még az autonómiára való törekvés is komoly belpolitikai feszültség – sőt sorozatos kölcsönös terrorcseleke-

detek – előidézője lehet; – míg valamiféle modus vivendi ki nem alakul.

817. A „nemzet” és a „faj” (pontosabban – természettudományosan „fajta”), etnikum közötti különbség fő vonása az, hogy az előbbi átjárhatóbb, asszimilációval csatlakozni lehet hozzá, disszimilációval távozni lehet belőle; – ezek lehetnek tudatos, vagy ösztönös döntések. A fajba azonban csak születni lehet, -kritériumai génjeinkbe kódoltak – s távozni belőle csak halálunkkal adatik meg; odatartozásunk visszavonhatatlan. Még renegátként sem léphetünk ki e kötelékből, mint ahogyan árnyékunkat sem léphetjük át: legyen az rövid, mint délben, vagy hosszú, mint alkonyat felé.

Aki a nemzetet a fajtával azonosítja nem is képes ehhez kapcsolható objektív értékrendet, -orientációt artikulálni. Ha csak azt nem tekintjük annak, hogy akin nem érződik a „Sippengeruch” (a „mi kutyánk kölyke”-szag), az csak „másodrendű állampolgár”, megtúrt és korlátozandó személy lehet. (Ki nem tud erre különböző előjelű példákat a XX. századból tetszőleges számban elősorolni?)

818. Reneszánszukat élük ma a nemzeti államok. Az ok: a nyelvi és kulturális hagyományok-korlátok következtében az „utca embere” nem látja át messzebb a társadalmi-politikai-gazdasági folyamatokat, s ezért identitást sem érez azt meghaladó alakulatokkal.

Azért van olyan nézet is, mely szerint szükség volt – van – a „nemzet” közbenső kategóriájára a gondolkodásban (gazdasági kalkulásban) a kisközösségek és a világ globalitása között. Az érzelmi kötődés erre a szerepre szinte predestinálta a „nemzetet”, mely – viszonylag „későn”, – az újkorban kezdett szerveződni, történelmi „kihívásra” adott válaszként. Ami semmit sem von le persze a nemzet-gondolat ható erejéből; – erre elég bizonyíték, ha napjainkban bármikor, bármely napilapba belekukkantunk, akár itthon, akár külföldön (Megfelel a sport-rovat is).

820. Korunk egyik feloldásra váró ellentmondása: a nemzetállami tendenciák versus a világgazdaság integrációja.

Rá kell mutatni azonban arra is, hogy a „nemzet” (állam) és az „élettér” fogalmi-exigenciái egymástól el nem választhatók. (Az utóbbi kategóriát köznyelvi és nem a náci propaganda jelszavaként értelmezve). Vagyis: a nemzet nem absztrakt, hanem a szó igazi értelmében „röghöz kötött” fogalom, nemcsak eszmei, de anyagi léte sem vitatható, a „haza” nemcsak kulturális, de földrajzi-geopolitikai kategória, valóság is. A nemzetek közötti súrlódásoknak, kontroverziáknak éppen ez a gyökere.

A „nemzet” létéből fakadó exigenciák éppenúgy lehetnek konvergens, mint divergens folyamatokat előidéző ható tényezők. Vannak és lehetnek közös érdekek; – gondoljunk csak a magyar és az orosz nemzet közös érdekelttségére egy, a mait meghaladó kisebbségi politika megvalósítása tárgyában (E közös érdekeltséget egy ma már ritkán használt műszóval konnacionalizmusnak nevezik). Az ilyen politikai érdekszövetségek persze ugyanolyan bomlékonyak, mint általában; – és nem függetleníthetők, nem ragadhatók ki a potenciális szövetségképző erők együtteséből; a centrifugális és -petális erők és energiák nem egyszer, s mindenkorra adottak.

Célszerű talán itt is emlékeztetnünk Bibó István intelmeire: az, hogy a nemzet a gondolkodás és érzelem egyfajta egysége, nem indok arra, hogy léte cselekvési normák alanyává legyen; – ha csak állam és nemzet nem esik egybe. A nemzet érdekeit nem az szolgálja, hogy valamely gazdasági vagy politikai gesztió a nemzet – mint olyan érdekeit szándékozzon érvényesíteni, hanem az, ha a felmerülő konkrét problémákat, a realitásokhoz igazodva, praktikus-pragmatikus megközelítésben az állam keretei között igyekszünk megoldani. Ugyanakkor a „nemzetnek” sem használhat az, ami „tagjainak” otthon vagy külföldön árt: jóllehet az „államrezon” szempontjai az elsődlegesek.

9. Összefoglaló helyett

911. Tudományelméleti közhely: minden módszer és eredmény háttérében – bevallva vagy sem – ismeretelméleti (episztemológiai) meggyőződés áll. S aki módszert választ, eredményt választ.

Éppen ezért ex ante nem ismerhető el semmiféle a priori elveket érvényesítő, egyedül célravezető módszer. Egyedül a diszkusszió és a kapott eredményeknek a valósággal történő összevetése fémjelezheti az igazságtartalmat.

Ami viszont más oldalról toleranciát követel meg az útkeresők számára; – feltéve, hogy nem eleve irracionális utat akarnak választani, ha valószínűsíthető, hogy képesek a lényegest a lényegtelenről megkülönböztetni.

K. Popper szerint a tudományos megismerés a „kezdeményezések és zsákutcák” („trial and error”) véget nem érő vonulata.

A feltárt törvényszerűségek a viták és bizonyítékok tükrében örökösen tökéletesednek.

912 A tudomány mindig a heterodoxia útján megy előre. Az új, gyakran első látásra meghökkentő elméletek kezdetben tévhitnek, eltévelyedésnek, elhajlásnak, eretnekségnek tűnnek; – s némelyikük valóban önmagában nem is bizonyul életképesnek, helytállónak. A valóságban tapasztalható folyamatok, mozgásformák „nem igazolják őket vissza”. Vannak olyanok is, melyek ennek ellenére megtermékenyítően és/vagy katalizátorként hatnak és új elfogadott mutációkhoz vezetnek idővel. Egy bizonyos: a konzervativizmus a tudományban sem vitte előre a dolgokat; – igaz, tartósan akadályozni sem volt soha képes új igazságok, felismert törvényszerűségek elterjedését.

Az eszmék is elavulnak, itt is érvényesül az „erkölcsi kopás”. Előrehalad a tudományos megismerés, nyomában a technika-technológia,

azt követi a civilizáció és a kultúra; átrétegződik a társadalom. A ma-dáchi felszólítás: „Vezess új utakra Lucifer” – nem veszít érvényéből.

913. Aranszabály, mely érvényesül a közgazdasági gondolkodás és kalkulus körében is; – vagy legalább is érvényesülnie kellene: bármely rendszerbe belépő új elem megváltoztatja a fennálló viszonyokat.

Remélhető tehát, hogy az erkölcsi és politikai értelemben vett értékek figyelembe vétele megváltoztatja a magyar közgazdasági gondolkodást, a gondolati „modellalkotást”? A válasz összetett és nem egyértelmű.

Elsőnek is az említhető, hogy az értékek gazdasági folyamat befolyásoló szerepének felismerése tulajdonképpen nem „új” elem; – jelen volt és van már a kezdetek óta a közgazdasági gondolkodásban. Inkább az mondható el, hogy e felismerés az utóbbi évtizedekben háttérbe szorult, hordozójával az interdiszciplinaritással együtt; – és nemcsak hazánkban, hanem világszerte. Reneszánsza most kezd szétbontakozni.

Másodszor: a közgazdaság tudománya viszonylag fiatal tudomány, alig több mint két évszázada vált le az „ősanya”, a filozófia testéről. Társadalomtudomány, ahol kísérletezésre nincs mód, s ahol a legtöbb törvényszerűség történelmi kategória: tehát „egyedi”, milióhöz kötött. A „különös” és főként az „általános” jellegű mozgástörvények szétválasztása, a „rövid” és a „hosszútáv” elkülönítése ezért bonyolult feladat, s főként az elmélet, a gazdaságfilozófia művelői számára bír jelentőséggel.

914. A gazdaságpolitika, mely a „mindenkori egzigenciák művésze” megelégszik az „egyedi” törvényszerűségekkel. Támogatásban – erkölcsi és anyagi oldalról egyaránt – a tudománynak ez az ága része-sül, mely a mindennapok „egyedi” törvényszerűségeinek megismerését preferálja. Amihez viszont elegendőnek bizonyult a diszciplinaritás, s az értékek a gazdasági mozgásformáknak csak mintegy háttérét, díszletét szolgáltatták.

10.Függelék

a. Úgy gondolom, – el kell mennünk bizonyos „végső” következtetések levonásáig. Nevezetesen: a történelmi dimenziókba helyezett értékrenddel dialektikus kölcsönkapcsolatokban álló viszonylatrendszer tekintetbe vétele nélkül nincs hiteles közgazdaságtudomány.

Azt, hogy ettől távol vagyunk, nem kell bizonyítanom, ez – sajnos – közvetlenül evidens. Elég bármely – hazai vagy külföldi – közgazdasági szaklapba belekukkantani vagy akármelyik gazdaságpolitikus expozéjába belehallgatni.

b. Az okok messzire nyúlnak vissza. A tudománytörténeti gyökereket Walter Ötsch linzi egyetemi tanár tanulmánya nyomán a következőképpen lehet összefoglalni; – olvasatom szerint:

Az a felismerés, hogy a társadalomtudomány módszere, tárgyának eltérő tulajdonságai következtében, – mások kell, hogy legyenek, mint a természettudományé, viszonylag új – keletű. Korábban mindkettőre a mechanisztikus, gépszerűnek felfogott működés feltételezése volt a jellemző. Episztemológiai – ismeretelméleti – oldalról valamennyi tudományágat egyaránt a természet-ember-kapcsolat részének tekintették. A törvényszerűségek hasonlóságának feltételezésénél eleinte abból indultak ki, hogy a természeti törvények Istentől származnak: az isteni törvények viszont nem különbözhetnek egymástól karakterisztikusan: jellegük statikus-tradicionális. A társadalomtudományi kérdéseknek egyébként is a morális oldalát tartották fontosnak; a morál viszont a vallási előírásokhoz kötődött; – végső soron az isteni kinyilatkoztatás által lett hatályos. Ez a gondolkodásmód vonult végig a közgazdaság ún. klasszikus korszakán.

A felfogás később annyit változott, hogy a – „természeti”-törvényszerűségeket már nem az isteni kinyilatkoztatásból eredeztetették, hanem a kiindulás az Istentől elkülönítve tanulmányozható természet lett. Ez azonban éppenúgy lehetővé tette a mechanisztikus-gépies

felfogás érvényesítését, mint a korábbi; – hiszen a társadalom is a – szélesen értelmezett – természet részeként szerepelt.

Jól ismertek e felfogást tükröző nézetek. Például Jevonsé, aki a közgazdaság tudományát egyszerűen „mechanisztikus” elméletnek nevezte; vagy éppen Walrasé, aki „fizikai-matematikai jellegű” tudományágnak. E felfogás él – kimondva vagy kimondatlanul – tovább a határhaszonelmélet mai fejlettebb formációiban is, azok is ilyennek tekintik a közgazdaság mozgástörvényeit.

c. Két lényeges vonása emelhető ki e máig ható érvényű szemléletnek. Az egyik az, hogy emberi beavatkozás a törvényt nem változtathatja meg: hiszen természeti törvényekről van szó. Ami igaz ugyan, de azzal a fenntartással, hogy az ember, a társadalom által teremtett más-más környezetben a kérdéses törvények másképpen hatnak.

A másik lényeges különbség az idő kezelése. A mechanisztikus-gépies felfogás az időt nem történelmi, hanem absztrakt kategóriaként kezeli („időtényező”), kiragadva a társadalmi változások közegéből. Mint a természettudományokban, ahol is a társadalmi viszonylatok vizsgálatának nincs is értelmezhető szerepe.

Az ember e felfogásban csak mint preferenciák hordozója vagy a haszon-függvény alanya jelenik meg – „fekete doboz”-ként viselkedve -, függetlenül társadalmi környezetétől. Erősíti e felfogást a behaviourista szemlélet is, mely a hedonista erkölcstannal összekapcsolódva egydimenziós, „profitorientált” homo oeconomicusban gondolkodik (Ez a nézetrendszer adja a ma vezető angolszász közgazdaságtudomány lélektani-erkölcsi kiindulását).

A „történelmi idő” fogalmának száműzése viszont egyfajta statikus szemléletet közvetít. Amiből következik, hogy ebben a szemléletben érvényes közgazdaságtan csak abban a szférában létezhet, ahol a történelmi idő csak közvetetten, igen áttételesen van jelen; vagyis a mikroökonómiában illetőleg a rövidtávú folyamatoknál.

d. További „áthallás”: amely törvény nem fogalmazható meg „egzakt” módon, lehetőleg matematikai formulákban, az nem is lehet „igazi” törvény. A tudomány két nagy területe közötti ozmózis oda vezetett, hogy a társadalomtudományi törvényeknek is mind inkább elterjedt a formulákban foglalt megjelenítése; – ami nem egyszer csupán az egzaktság látszatát keltette.

A valóságban az, hogy mi formulázható és mi nem, egyrészt objektíve magától a vizsgált jelenségtől függ, másrészt pedig a róla rendelkezésre álló információ-tömegtől. Az irtózás a nem-egzaktul megragadhatótól az érzelmek birodalmába utalandó, attól a jelenség maga még létezik és hat.

(Minden hasonlat sántít, mégis: vő az áttekinthetőbben formulázható kristályos versus amorf szerkezetek). A nem-formulázható kiűzetése a tudomány Paradicsomából csőlátásra vall.

A viszonylatrendszer, a hatások és ellenhatások szövevényéből egyetlen – vitálisnak ítélt – elemet kiszakítani éppen olyan nehéz, mint megszakítani a folyam sodrát.

A tudomány néha mégis kényszerül erre, mint ahogyan a „minden egyebet változatlanak tekintve” feltételezésére és még számos más absztrakcióra, gondolatkísérletre. De tudnunk kell azt, – s a közlésnél egyértelműen felhívni rá a figyelmet, – hogy ezek olyan egyszerűsítések, melyeket leginkább didaktikai okok igazolhatnak. Különösen fontos az érvényességi határok, az explicit és implicit feltételezések, absztrakciók hangsúlyozása matematikailag formalizált modelleknél.

e. A formalizálás nehézsége-lehetetlensége következtében terjedt az a felfogás, mely a gazdasági törvényszerűségeket diszciplináris jellegűekre szűkítette, más tényezők hatását elhanyagolhatóknak (imponderabilia) véelve. (Vö.: a Sraffa-i „árak termelése áruk által”).

Hozzám közel Carnap holisztikus álláspontja áll: a társadalomtudomány az eredő, ennek az egyes részdiszciplínák csak összetevői. (Van, aki ehhez rosszmájúan hozzáteszi: a szakzsargon a megkülönböztetés fő kritériuma).

f. A Newton-i mechanikát ma már a fizika fejlődése túlhaladta; – legalább is, ami az elméleti vonatkozásokat illeti. A mindennapi gyakorlatban tételeire persze továbbra is támaszkodni lehet. Az a továbblépés azonban az elméleti fizikában, mely hatályon kívül helyezte a szubjektum és az objektum dichotómiáját, véget vetett egy Descartes óta tartó nagy tudományos korszaknak. A kvantummechanika többé nem fogadja el a mechanizmusgépies felfogást a fizikában sem.

A közgazdaságtudományban is kimerülőben vannak azon a lehetőségek, melyek e világkép elfogadásán alapuló törvényszerűségek feltárására fókuszoltak. Mind jobban kiüresedik az a formalizmus, mely jószerivel az elemi iskolában tanult hármasszabály szintjén fogalmazza meg a fő összefüggéseket: ott sem véve figyelembe az interdiszciplinaritást, ahol az – szerintem-elkerülhetetlen lenne. A felhasznált matematikai apparátus ugyan raffinált, de az implicit vagy explicit feltételezések primitívek.

Végéhez ért az a korszak is a „Wende” következtében, mely a hajdani Szovjetunióban és szatellit-államaiban a matematikai közgazdaságtan sui generis virágzását okozta. (A Párt KB meghatározta a mindenkorai célfüggvényt és a „sarokszámokat”; – ezek változatlanul tartásával tág tere nyílt a matematikai modellalkotásnak; – s még azt sem lehet mondani, hogy ez haszon nélkül való volt).

g. Ha „boldogság” alatt – ami végül is az emberhez méltó lét végső célja és értelme – nemcsak (minél több) anyagi jószág bírását értjük, hanem szerepelnek a „kosárban” erkölcsi javak (értékek!) is, akkor a matematikai formulázhatóság-modellalkotás igencsak megnehezül, egyes esetekben el is lehetetlenül. Hiszen ez utóbbi javak csak kivételesen számszerűsíthetőek, jóllehet nem súlytalanok, hiszen: nemcsak

kenyérrel él az ember. Ami persze nem jelenti azt, hogy ott, ahol indokolt, ahol feltételei adóttak, eredményei értelmezhetőek, ne éljünk a matematika eszköztárával De szem előtt kell tartanunk, hogy se nem „bölcsek köve”, se minden problémát megoldó panacea. Még akkor sem, ha egyes „táltosok”, „medicineman”-ek ezt igyekeznek elhitetni; még akkor sem, ha a más nézeten lévők csupán egy lenéző ajakbigygyesztést érdemelnek is ki.

h. Hogyan tovább akkor?

Irodalomjegyzék

1. **Aron:** Essai sur les libertés (Calmann-Lévy, '65.)
2. **Aron:** Etudes politiques (Gallimard, '72.)
3. **Arrow:** Egyensúly és döntés (KJK, '79.)
4. **B. Balla:** The nation-central but neglected topic of integration and differentiation in sociology (A. Mickiewicz Uni, Poznan, '92.)
5. **B. J. Caldwell:** Beyond positivism (Allen and Unwin, '82.)
6. **B. Croce:** A politika elemei (Franklin Társulat, '24.)
7. **B. Croce:** A szabadság hitvallása (Kossuth, '90.)
8. **A. Downs:** Ökonomische Theorie der Demokratie (J.C.B. Mohr, '68.)
9. **Ferge Zs. – Lévai K.** (szerk.): A jóléti állam (cikkggy, ELTE, '90.)
10. **A. O. Hirschman:** The passions and the interests (Princeton UP, '78.)
11. **A. O. Hirschman:** Shifting involvements: private interests and public action (M Robertson, '82.)
12. **G. Katona:** Psychological economics (Elsevier, '75.)
13. **Márai S.:** Röpirat a nemzetnevelés ügyében (Révai, '42.)
14. **J.S. Mill:** On liberty (Chicago UP, '52)
15. **G. Myrdal:** The political element in the development of economic theory (Routledge and Kegan Paul, 53.)
16. **Nagy J.** Az ethika alapvonalai (Danubia, '25.)
17. **R. Nozick:** Anarchy, state and utopia (B. Blackwell, 74.)
18. **W. Ötsch:** Die mechanistische Metapher in der Theorien-geschichte der Nationalökonomie (J. Kepler Uni., Linz, '93.)
19. **T. Parsons:** A társadalmi rendszerről (ELTE Szociológiai Int, '88.)
20. **J. Rawls:** A theory of justice (Clarendon Press, '72.)
21. **A. Sen:** On economic inequality (Clarendon Press, 73.)
22. **A. Sen:** Choice, welfare and measurement (B. Blackwell, '80.)
23. **A. Sen:** On ethics and economics (B. Blackwell, '87.)
24. **B. Spinoza:** Etika (Magyar Helikon, '68.)
25. **B. Spinoza:** Tractatus politicus (Kriterion, '79.)
26. **R. Steiner:** A szabadság filozófiája (Génius, '90.)
27. **Tomka M. – Goják J.** (szerk.): Az Egyház társadalmi tanítása (Dokumentumok) (Szt. István Társulat, '93.)
28. **Weber:** Vallásszociológiai írások (Gondolat, '82.)
29. **Weber:** Gazdaság és társadalom, 2-1 (KJK, '92.)
30. The Economics of politics (cikkggyűjtemény, IEA Readings, '78/18)